

12 EYLÜLDÖNEMİNDEN GÜMRÜK BİRLİĞİ ÜYELİĞİNE TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİNİN AVRUPA BİRLİĞİ POLİTİKALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Umut KARABULUT*

ÖZET

Avrupa Birliği, Türk Dış Politikası'nda ağırlığı olan konulardan biridir. Bazı dönemler popülaritesini kaybeder gibi görünse de hiçbir zaman tam olarak gündemden düşmemiştir. Atatürk'ün en önemli miraslarından olan 'Muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkma' hedefi ile özdeşleştiğinden siyasi partilerin birçok politikasında belirleyici olmuştur. Ayrıca birlik üyeliği, dönemin iktidarına getireceği başarı ile daha güncel bir çizgiye oturmuş ve gündelik siyasetteki ağırlığını arttırmıştır. Öyle ki, kimi zaman seçim kazandıran kimi zaman da koalisyon hükümetlerini zora sokan bir nitelik kazanmıştır.

Birlik üyeliği temelde her hükümetin hedefleri arasında yerini almıştır. Bununla birlikte siyasi partilerin ideolojilerinden kaynaklanan farklar Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde değişikliklere yol açmıştır. Ayrıca Birliğin Türkiye'ye yönelik tutumuyla konjonktürden kaynaklanan değişmelerin de ilişkilerin seyrini etkilediğini belirtmek gerekir.

Temelde 12 Eylül sonrası Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesiyle hız kazanan ilişkiler, 1996 yılında Türkiye'nin gümrük birliği üyeliği ile yeni bir sürece girmiştir. Bu makalede Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri'nin Avrupa Birliği politikalarında gösterdiği devamlılık veya farklar incelenecek ve bunların iç siyasete etkisi ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, Türk dış politikası, Avrupa Birliği, Turgut Özal, Süleyman Demirel, Mesut Yılmaz, Tansu Çiller.

ABSTRACT

European Union is one of the most important subjects of Turkish Foreign Policy. Although it seems like loses some of its popularity, it never disappears from the agenda. Since "being out on the level of contemporary civilizations" is one of Atatürk's most important legacies, European Union is an identifying role of the political parties' decisive factor. In addition, union membership will bring more success and the power of sitting in line of daily politics. Therefore, it can lead to winning an election and sometimes it can cause serious hardship for coalition governments.

Union membership has taken main place in government's objectives. However, different ideologies of political parties have led to changes in Turkey-European Union relations. Also, the Union's attitude towards Turkey in the conjuncture of relations arises from the changes in the course of the effects.

Mainly, after the rise of Anavatan Party's to power on September 12, accelerating relations entered into a new process with membership of a customs union with Turkey in 1996. In this article, shown differences and attendances of Governments of the Republic of Turkey in European Union policies will be examined and the effect will be exposed.

Key Words: Turkish republic governments, Turkish foreign policy, European Union, Turgut Özal, Süleyman Demirel, Mesut Yılmaz, Tansu Çiller.

* Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ukarabulut@pau.edu.tr

GİRİŞ

1983 yılına gelindiğinde, 12 Eylül askeri darbesinden dolayı, Türkiye'nin Avrupa Konseyi ile olan ilişkileri donmuştu. O yıl yapılan seçimlerin askeri yönetime son vermesiyle oluşan iktidar, hem bu ilişkileri hem de Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na (AT) üyelik hedefini canlandırma amacı taşıyordu. Bu hedef, Türkiye'nin terör ve ekonomik sorunlarla yoğun olarak uğraştığı 1970'li yıllar boyunca pek önemsen(e)memişti. Ancak seçimler sonrası başlayacak yeni dönemde Türkiye'nin 'Batılılaşma' sürecinin devamı için Avrupa Topluluğu ile ilişkiler gerekli görülmüştü.

Türkiye'nin bu istekliliğinin altında yatan en büyük etki, ANAP hükümetlerinden itibaren görülecek olan, Türkiye'yi Batılılaştırma başarısının Avrupa Topluluğu üyeliği ile birlikte değerlendirilmesi olacaktır. Çünkü yıllardan beri arzulanan Topluluk üyeliğine kabulün kendi iktidarları döneminde gerçekleşmesi, Turgut Özal'dan itibaren siyasi liderlerin öncelikli hedeflerinden olmuştur. Böylelikle bu başarılarını iç politika da büyük bir avantaj olarak sunabileceklerdir.

Ayrıca AT üyeliği için motive edici bir diğer unsur da Yunanistan'ın 1981 yılında Topluluğa üye olmasıdır. Türkiye ve Yunanistan'ın Topluluğa üye olma çabaları 1959 yılında, her iki ülkenin de o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) başvurularıyla başlamıştır. Aslında Türkiye temelde bu başvuruyu Yunanistan'dan geri kalmama endişesiyle yapmıştır. Çünkü Türkiye ve Yunanistan İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren Batılı devletler nezdinde daima birlikte değerlendirilen iki ülke olmuştur¹. 1960'lı yıllar boyunca her iki ülke de Topluluk nezdinde eşit tutulmuştur. Ancak Yunanistan'ın avantaj kazanması, 1970'li yıllarda Türkiye'nin terör ve ekonomik sorunlardan dolayı iç politikaya ağırlık vermesi, Yunanistan'ın ise 1974 yılında Albaylar Cuntasından kurtulmasıyla gerçekleşmiştir². Ayrıca Avrupa'nın yeni üye devletleri hazmetme kapasitesinin de Türkiye'ye olumsuz bir bakış yüklediğini belirtmek gerekir³. 1980 sonrası Türk hükümetlerinin amacı bu olumsuz bakışı kırmak olacaktır. Topluluğa üyeliğin getireceği avantajlardan biri de Avrupa'nın desteğini kazanmak olacaktır. Çünkü askeri darbe yönetimi Topluluğun idealleri ile bağdaşmamıştır⁴. Bu ilişkiler çok partili dönemde düzeltilebilir ve böylelikle Avrupa'nın siyasi ve ekonomik desteği (ki Topluluktan alınacak fonlar önemli görülmüştür⁵) sağlanabilirdi.

Bu makalede, Türk hükümetlerinin tamamında görülen üyelik hedefinden yola çıkılarak bu hedefe ulaşmada izlenen yöntemler incelenecektir. Böylece bu çabaların iç politika ve uluslararası ilişkilere yansımaları belirlenecektir. Topluluk,

¹ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980, I, Ed: Baskın Oran, İletişim Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2002, ss. 568-569.

² Mehmet Ali Birand, 31 Temmuz 1959'dan 17 Aralık 2004'e Türkiye'nin Büyük Avrupa kavgası, Doğan Kitap, 12. Baskı, İstanbul, 2005, ss. 236-240.

³ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 315.

⁴ Topluluk oluşurken ortaya konan idealler için bkz., Prof. Dr. S. Rıdvan Karluk, Avrupa Birliği ve Türkiye, Beta Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2005., ss. 349-387.

⁵ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 311.

zaman içerisinde isim değişikliklerine uğramıştır (AET, AT, AB gibi). Topluluk için kullanılan isim konunun geçtiği zaman diliminde kullanılan isimdir. Uzun süre devam eden ilişkiler süreci içerisinde Topluluğun yapısal ve düşünsel bazı değişiklikleri olmuştur. Türk tarafı da kendisini üyeliğe hazırlamanın bir parçası olarak bu değişikliklere ayak uydurmaya çalışmıştır. Makale boyunca bu süreçler de incelenecektir.

1. I. TURGUT ÖZAL HÜKÜMETİ (13.12.1983 – 21.12.1987)

Türkiye’de, 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimler, Turgut Özal başkanlığındaki Anavatan Partisi’nin (ANAP) zaferiyle sonuçlanmıştır. Ekonomide Batının liberal politikalarını benimsemiş bir devlet adamı olan Özal, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşar Vekili olarak, 1980 yılında alınan 24 Ocak Kararlarına⁶ etki etmiştir. Yeni dönemde Türkiye Cumhuriyeti başbakanı sıfatıyla, ülkesinin Avrupa ile siyasi ve ekonomik bütünleşmesi için daha etkin bir çaba yürütme gayreti içine girmiştir. Özal Hükümeti, iktidarının ilk yıllarında hem Avrupa Konseyi ile mevcut sıkıntıları gidermeyi hem de AT’ye Türkiye’yi yakınlaştırmayı hedefliyordu.

Bu yüzden seçimler sonrası ilk demecinde Avrupa ile ilişkilere değinen Özal; seçimlerin yapılmasının Milli Güvenlik Konseyi’nin en başarılı neticesi olduğunu, Türkiye’nin milletvekillerini artık serbest seçimler yoluyla seçtiği için en kısa zamanda Avrupa Konseyi’ndeki yerini alması gerektiğini belirtmiştir⁷. Bu söylem ANAP iktidarı döneminde Türkiye’nin Avrupa ile ilişkilere vereceği öneme işaretler. Özal’ın bu düşünceleri hükümet programına; *“Avrupa Ekonomik Topluluğu ile münasebetlerimizde, esas hedefimiz tam üyelik olmakla beraber, bütün safhalarda menfaatlerin dengelenmesini esas alan bir anlayış içinde olacağız”*⁸ şeklinde yansımıştır.

Programın hedefleri doğrultusunda gerçekleşen ilk ciddi adım 1984 Ocağında gerçekleşmiştir. Türk Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu’nun öncülüğündeki Türk heyeti, Brüksel’de AET Komisyonu Başkanı Gaston Thorn ve Dış İlişkilerden Sorumlu Başkan Yardımcısı William Hafferkamp ile görüşmelerinde, hükümetlerinin AET ile olan ilişkileri her boyutuyla canlandırma isteğini iletmıştır⁹. Bu konuda Avrupalı muhataplarından destek isteyen Halefoğlu, topluluk yetkililerine ilettiği taleplerinde, AET Komisyonu’nun 12 Eylül askeri darbesinden sonra askıya aldığı 4. Mali Protokolün¹⁰ serbest bırakılması konusunu gündeme getirmiştir¹¹. Türkiye’nin hak etmesine rağmen askıda tutulan mali protokole Özal hükümeti bir hayli önem vermiştir. Çünkü maddi değerinin yanı sıra protokolün serbest bırakılması, Türkiye’nin askeri rejimden kurtulduğunun Topluluk tarafından da tescili anlamına

⁶ 24 Ocak kararları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Gülten Kazgan, Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2002, ss. 121-132.

⁷ Hürriyet, 9 Kasım 1983.

⁸ <http://www.tbmm.gov.tr/ambar/hp45.htm> (02.11.2010, 12.24).

⁹ Cumhuriyet, 23 Ocak 1984.

¹⁰ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, “AET’yle İlişkiler”, 2001, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980, I, Ed: Baskın Oran, İletişim Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2002, s. 88.

¹¹ Milliyet, 23 Ocak 1984.

gelecektir. Türkiye'nin girişimleri protokolün serbest kalması için henüz yeterli olmamakla birlikte, Avrupa Konseyi'nin Ocak ayı içerisinde yapılacak toplantısına Türk parlamenterlerin kabulünü sağlamıştır. Bu sonuç ANAP hükümetinin ilişkilerde elde ettiği ilk ciddi kazanım olmuş ve kendisini cesaretlendirmiştir. Öyle ki Özal, yaptığı bir açıklamada AT'ye tam üyelik başvurusunu gündeme getirerek kamuoyunda pek düşünülmeyen bir iş yapmıştır¹². Konuyla ilgili kamuoyunu hazırlama çabalarının birinde Cumhuriyet Gazetesi'ne mülakat veren Halefoğlu; Batı Avrupa ile ilişkilerde “*kayda değer bir gelişme*” görüldüğünü söyleyerek hükümetinin Batı camiası ile olan ilişkilerin güçlendirilmesi için “*samimi gayret*” gösterdiğini kaydetmiştir¹³.

1986 yılına gelinirken Ankara'nın öncelikli hedefi, ortaklık kurumlarını çalıştırmak ve Ankara Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüklerin her iki tarafça da yerine getirilmesini sağlamak olmuştur¹⁴. Bu konuda AET'ye bir çağrı yapan Halefoğlu, Türkiye-AET Ortaklık Konseyi'nin toplanmasını istemiştir. Türk Bakan'ın çağrısına Yunanistan dışındaki üyelerin olumlu yanıt vermeleri üzerine, Başbakan Turgut Özal gitmiş olduğu İngiltere'de bir basın toplantısı düzenleyerek gelişmelerle ilgili memnuniyetini ifade etmiş ve “*Avrupa ile ilişkiler düzeliyor*” demiştir¹⁵. Ancak bu yılın sonunda yapılacak tam üyelik başvurusunun, serbest dolaşım konusundaki problem çözülmeden fayda sağlamayacağına inanan Türkiye, öncelikli olarak bu konuya yönelmiştir. AET ile imzalanan Katma Protokol'ün¹⁶ 36. maddesi gereği 1 Aralık 1986 tarihinde yürürlüğe girecek olan serbest dolaşım hükmü, Türkiye'nin geri adım atması sonucu rafa kaldırılmıştır. Türkiye'nin tutumu, bu hakkını tam üyelik pazarlıkları için saklı tutmayı amaçlaması ile ilgilidir ve Özal yaptığı bir açıklamayla ileride bu konunun gündeme getirileceğini belirtmiştir¹⁷.

Yeni yıla birlikte ANAP Hükümeti, tam üyelik hazırlıklarına zaman kaybetmeden başlamıştır. Öncelikle, Avrupa tarafından çok önemsenen, İnsan Hakları Komisyonu'na kişisel başvuru hakkı konusunu, 1987 Ocağındaki Bakanlar Kurulu toplantısında ele almıştır¹⁸. Alınan karar doğrultusunda Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) bireysel başvuru hakkının tanınması ile ilgili müracaatı gerçekleştirmiştir. Avrupa Konseyi'nde olumlu karşılanan bu girişimin ardından yurda dönen Halefoğlu, İstanbul'da bir

¹² Cumhuriyet, 15 Mayıs 1984.

¹³ Cumhuriyet, 22 Temmuz 1985.

¹⁴ Türkiye, 21 Aralık 1985.

¹⁵ Milliyet, 21 Şubat 1986.

¹⁶ Katma Protokol metni için bkz. Tefvik Saraçoğlu, Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortaklığı; Anlaşmalar, Akbank Yay., İstanbul, 1992.

¹⁷ Milliyet, 10 Aralık 1986.

¹⁸ Cumhuriyet, 24 Ocak 1987.

¹⁹ Erhan ve Arat, a.g.e., s. 93'te; tam üyelik başvurusu öncesi bir takım çabaların gösterildiğinden bahsedilmiştir. Bunlar, yukarıda bahsedilen AİHM'ye bireysel başvuru hakkının tanınması, Türkiye'deki Yunan gayrimenkullerinin satışını yasaklayan 1964 tarihli gizli kararnamenin kaldırılması (Şubat 1988 yılında gerçekleşecektir), serbest dolaşım hakkından kademeli olarak vazgeçilmesi ve siyasal İslam tehdidinin bir koz olarak kullanılması şeklinde belirtilmiştir.

²⁰ Erhan ve Arat, a.g.e., ss. 95-96'da; Türkiye'nin tam üyelik başvurusunun sebepleri olarak şu noktalar ön plana çıkarılmıştır; ekonomik olarak Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın tam üyeliğinin yarattığı dezavantajı ortadan kaldırmak, siyasi olarak ise, Batılılaşma ve çağdaşlaşma idealini yerine getirmek, Yunanistan'la eşit konuma

basın toplantısı düzenlemiş ve kişisel başvuru hakkının kabul edildiğini belirten bir yazının komisyona iletildiğini söylemiştir¹⁹.

Birkaç yıl öncesine değin sıfır noktasında olan ilişkilerin hızlanmasıyla üyelik konusunda önemli aşamalardan biri olan tam üyelik başvurusu somut olarak gündeme gelmiştir. Yapılan siyasi ve teknik hazırlıklardan sonra Türkiye'nin resmi başvurusu 14 Nisan 1987 tarihinde Devlet Bakanı Ali Bozer tarafından yapılmıştır²⁰. Aynı saatlerde ANAP Meclis Grubu'nda bir açıklama yapan Özal, milletvekillerine konuyla ilgili bilgi vermiş ve ilerleyen yıllarda ilişkiler her tıkandığında gündeme gelecek olan sözleri söylemiştir. *"Önümüzde ince, uzun ve yokuşlu bir yol var, başarılı olacağımızı umut ediyorum. Sabırlı, hesaplı ve dikkatli olmalıyız"*²¹.

Türkiye'nin başvuru sonrası gerçekleştirdiği diplomasi atağı sonucu nispi bir yumuşama gösteren Topluluk ülkeleri, Nisan ayının sonunda Lüksemburg'da yapılan Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye'nin başvurusunu Komisyon'a göndermişlerdir²². Bu durum Türk Hükümet çevrelerinde büyük bir mutluluk yaratmıştır. Hükümet Sözcüsü Hasan Celal Güzel; sonucun Özal Hükümetinin başarısı olduğunu belirtmiş ve *"kapalı bir rejimden geçerek bu noktaya gelmemiz azımsanacak bir sonuç değildir"* demiştir. Bundan sonra yapılacak işlerle ilgili olarak; on binlerce sayfa tutan Avrupa Topluluğu mevzuatının Türkçeye çevrilmesi gerektiğini, bunun için de dışişleri ve diğer kuruluşlarda yeni organizasyonlara gidileceğini belirtmiştir²³.

Ali Bozer'in de üyelik için yapılacak çalışmalara dair açıklamaları olmuştur. Türkiye'nin AT üyeliği için Avrupa'da kampanya yapmasının gerekliliğini vurgulayan Bozer; Türk başvurusunun komisyona ulaşması ve komisyonun çalışmalarına başlamasının haziran ayında olacağını, sonrasında komisyon üyelerinin Türkiye'ye geleceklerini ve kendileri tarafından bilgilendirileceklerini söylemiştir. Komisyon ile Türkiye'nin bu süreci iki yılda tamamlayacağını, ardından Komisyonun raporunu Konsey'e havale edeceğini ve nihai kararı Konsey'in vereceğini belirtmiştir. Bu noktada Komisyonun raporunun kesin bağlayıcı olmadığını, Konsey'in rapordan bağımsız karar verebildiğini söylemiştir. Böylelikle Bozer, Türkiye'deki eksikliklerin Komisyon tarafından gündeme getirileceğine dair kaygılarını da belirtmiştir²⁴.

2. II. TURGUT ÖZAL HÜKÜMETİ (21.12.1987 – 09.11.1989)

Anavatan Partisi, 1987 yılında yapılan genel seçimlerle birlikte yeniden tek başına iktidar olmuştur. Bu yüzden Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir. İkinci ANAP iktidarının ilk aylarında, Halefoğlu'nun yerine Mesut Yılmaz Dışişleri Bakanı olmuştur. Bu kan değişikliği, Topluluk ile ilişkilerde bir miktar hızlanmaya yol açmıştır. İlk basın toplantısını Ağustos ayında

gelmek ve NATO üyesi bir ülke olarak birliğin dışında kalmamak.

²¹ Hasan Cemal, Cumhuriyet'i Çok Sevmiştim: Cumhuriyet Gazetesi'ndeki 'İç Savaşın' Perde Arkası, Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 189.

²² Hürriyet, 29 Nisan 1987.

²³ Cumhuriyet, 29 Nisan 1987.

²⁴ Cumhuriyet, 11 Mayıs 1987.

²⁵ Yunanistan 1981, İspanya ve Portekiz ise 1986 yıllarında Topluluğa üye olmuşlardır. Ülkelerin birlik ile

yapan Yılmaz, Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olan Topluluk ile ilişkilere de değinmiştir. Son yıllarda Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in üye olmalarıyla²⁵ Topluluğun Akdeniz'e açıldığını söyleyen Yılmaz, bu gelişme ile Türkiye'nin, NATO, OECD, Avrupa Parlamentosu gibi kuruluşlara üye olup AT dışında kalan tek Akdeniz ülkesi olduğuna dikkati çekmiştir. Türkiye'nin tam üyelikten başka hiçbir formülü kabul etmeyeceğini belirterek, AT'ye üyelik hedefinin kendi bakanlığı döneminde de devam edeceğine işaret etmiştir. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz Topluluk üyesi ülkelerdeki büyük elçilerini geniş içerikli bir toplantı için 9-10 Aralık tarihinde Brüksel'e çağırıştır²⁶.

3. YILDIRIM AKBULUT HÜKÜMETİ (09.11.1989 – 23.06.1991)

Turgut Özal'ın, 1989 sonbaharında Kenan Evren'in yerine cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte ANAP genel başkanlığına ve başbakanlığa Yıldırım Akbulut seçilmiştir. Akbulut Hükümeti de, Özal'ın başbakanlığı dönemindeki AT politikalarına uygun davranmıştır. Bu devamlılıkta en büyük etki, Özal'ın, cumhurbaşkanı olmasına rağmen, basında sıkça yer aldığı şekliyle hükümet işlerine yoğun biçimde müdahale etmesi olmuştur²⁷.

Akbulut Hükümeti döneminde AT ile ilişkilerde yaşanan en önemli gelişme, Ankara'nın uzun süredir beklediği ve olumlu sonuçlanması için yoğun çaba harcadığı tam üyelik başvurusunun cevabı olmuştur. AT Komisyonu, 18 Aralık 1989 tarihinde tam üyelik başvurusuna verdiği yanıtta, üyelik konusunun 1993'ten önce müzakereye bile açılmayacağını belirterek, Türk tarafında tam bir düş kırıklığı yaratmıştır²⁸. Bununla birlikte, Türkiye ile işbirliğini güçlendirme niyetini belirterek, Ankara Anlaşması gereği Türkiye'nin üye olma ehliyetine haiz olduğunu teyit ederek Türkiye'nin gönlünü alma yolunu seçmiştir. Turgut Özal, Türkiye'nin AT'ye üye olabileceğinin tescil edildiğini belirterek konuyu iyimser bir tutumla değerlendirmiştir²⁹.

Topluluk ile Türkiye'nin belirlediği hedefler arasındaki fark en net biçimiyle 1990 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Topluluk, Türkiye ile AT arasındaki gümrük birliğinin en geç 1995 yılı sonuna kadar sağlanması, 4. mali protokolün serbest bırakılması ve diğer bazı konularda öneriler getiren bir paketi onaylayarak ilişkilere yeni bir boyut kazandırmayı amaçlamıştır³⁰. Böylece Türkiye'yi tam üye olarak kabul etmek yerine belli konularda ortaklık kurduğu ayrıcalıklı ülke olarak konumlandırmayı tercih etmiştir. Türk kamuoyu bu teklif karşısında bölünmeye uğradıysa da ANAP hükümeti Komisyonun teklifini, Topluluğa üyeliğin bir aşaması

ilişkilerinin tarihçesi için bkz. Ed: Desmond Dinan, Avrupa Birliği Ansiklopedisi, Kitap Yay., İstanbul, 2005.

²⁶ Cumhuriyet, 5 Aralık 1988.

²⁷ Sina Akşin, Bülent Tanör, vd., Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-1995, Cem Yay., İstanbul, 1995, s. 80.

²⁸ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 392'de belirtildiğine göre; iki Almanya'nın birleşmesinin gündemde olduğu bu dönemde Topluluk, Tek senet için seçtiği hedeflere varıp varmadığını ancak 1993 yılında yapacağı değerlendirme ile anlayacağını belirtmiş, bu yüzden de genişleme hedefini 1993 yılına dek dondurmıştır.

²⁹ Milliyet, 20 Aralık 1989.

³⁰ Cumhuriyet, 7 Haziran 1990.

olarak görmüştür. Böylelikle Türkiye, Komisyonu'nun isteğine uyarak, Gümrük Birliği anlaşmasını yürürlüğe koyma niyetini ifade etmiştir³¹.

4. VII. SÜLEYMAN DEMİREL HÜKÜMETİ (21.10.1991–25.06.1993)

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ni gerçekleştirme iradesini ortaya koyduğu bir dönemde, Anavatan Partisi'nde genel başkanlık yarışı yaşanmıştır. Seçimi kazanan ve başbakan olan Mesut Yılmaz hükümetin yıpranmış olduğunu düşünerek erken seçim kararı almıştır.

20 Ekim 1991 tarihinde yapılan genel seçimler sonucunda, Anavatan Partisi'nin sekiz yıllık iktidarı son bulmuş, sandıktan birinci parti olarak; Süleyman Demirel başkanlığındaki Doğruyol Partisi (DYP) çıkmıştır. Ancak bu durum, Doğruyol Partisi'nin tek başına iktidar olmasına yetmediğinden Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile DYP arasında bir koalisyon hükümeti kurulmuştur³². 1991 Kasım'ında göreve başlayan VII. Süleyman Demirel Hükümeti'nde dışişleri bakanlığı görevini SHP'den Hikmet Çetin yürütmüştür. Türkiye ile AT arasında öngörülen gümrük birliği Türk hükümetleri açısından motive edici bir konu haline geldiği için Demirel Hükümeti de açıkladığı programında Avrupa ile ilişkiler konusunda AT üyeliğine vurgu yapmıştır;

“Türkiye'nin, Avrupa bütünleşme hareketi içerisindeki konumunun güçlendirilmesi ve Avrupa Topluluğu ile ilişkilerin tam üyeliğe yönelik bir işbirliği kapsamında geliştirilmesi ana hedefler arasında olacaktır. Yeni Avrupa'nın örgütlenmesinin ve Avrupa'nın her alandaki kurumlaşmasının, Türkiye'nin payı ve katkısı olmaksızın doğal boyutlarına ulaşamayacağı kuşkusuzdur. Bu sebeple Hükümet olarak, Avrupa toplulukları ile Türk toplumunu birleştiren tarihsel, siyasi, ekonomik, moral ve kültürel ortak parçaları arttırmak ve güçlendirmek suretiyle bu yolda tarihi bir mesafe alınması amaçlanmıştır. Siyasi birlik ve ekonomik ve parasal birlik yönünde yeni aşamalara ulaşmakta bulunan bir Avrupa'da Türkiye'nin de hak ettiği yeri alması ısrarla izlenecek ulusal bir hedef olacaktır³³”.

Programında iddialı cümlelere yer veren koalisyon hükümetinin Avrupa ile ilk ciddi sınavı, Türkiye'deki insan haklarına yönelik eleştiriler yüzünden olmuştur. PKK terörünün toplumsal boyutuna dikkat çeken Avrupalı parlamenterler Türkiye'nin AT'ye girebilmek için Kürt sorununu barışçı yollardan çözümülemesi gerektiğini savunmuşlardır³⁴. 1990'lı yılların başından itibaren bu konu, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na girebilmesi için çözülmesi gereken bir sorun olarak karşısına çıkmıştır. Bununla birlikte Türkiye, ekonomik konuların siyasi konuların önünde yer alması için çabalamıştır. 1991 Kasım'ında Brüksel'de gerçekleşen Ortaklık

³¹ Cumhuriyet, 5 Mart 1991.

³² Kemal Saybaşı, DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç Yılı, Bağlam Yay., İstanbul, 1995. s. 38.

³³ Muhittin Acar, Türkiye-Avrupa Topluluğu İlişkilerinin Hükümet Programlarında ve Kalkınma Planlarında Ele Alınışı, Ankara, 1992, s. 17.

³⁴ Milliyet, 31 Ekim 1991.

Konseyi toplantısında Hikmet Çetin; Türkiye'nin taahhütlerini yerine getirdiğini ve daha ileri bir adım için gümrük birliği konusunda müzakerelere de hazır olduğunu vurgulamış, gümrük birliğinin 1995 yılında gerçekleşebilmesi için AT Komisyonu ile müzakerelerin hızlandırılması çağrısında bulunmuştur³⁵.

1992 yılı boyunca gümrük birliği üzerinden Avrupa ile yakınlaşma politikası izleyen Türkiye, 1993 Şubat'ında bu yöndeki temaslarını hızlandırmış ve AT ile gümrük birliğinin oluşturulması çalışmalarını resmen başlatacak mektubun kendisine gönderilmesini talep etmiştir. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, AT Başkanı Jacques Delors'a; *"Biz kartımızı açtık, sıra sizde, mektubu biran önce gönderin"* diyerek Türkiye'nin bu yöndeki niyetini ortaya koymuştur. Buna göre bir program belirleyen hükümet, dışişleri bakanlığı aracılığıyla, gümrüklerin sıfırlanmasının takvimini hazırlayacak olan yönlendirme komitesi oluşturulmasından hemen sonra, önde gelen sanayici ve işadamlarına toplantı çağrısı yapmıştır. Ankara'nın bu hamlesiyle ortaya çıkan sonuç, Türkiye ile AT arasında gümrük birliğinin gerçekleştirilmesini sağlayacak bir komitenin kurulmasıyla ilgili çalışmalar olmuştur³⁶.

5. I. TANSU ÇİLLER HÜKÜMETİ (25.06.1993 – 05.10.1995)

Turgut Özal'ın vefatından sonra Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığı seçilmesiyle Doğruyol Partisi'nde genel başkanlık yarışı yaşanmıştır. Genel başkan seçilen Tansu Çiller, 50. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurma görevini üstlenmiştir. Çiller Hükümeti programında;

*"...Geleceğin Avrupa Birliği ancak Türkiye'yi de kapsayan doğal boyutları içerisinde gerçekleşebilir. Hükümetimiz, Avrupa Topluluğu ile ilişkilerimizin, tam üyelik perspektifi doğrultusunda geliştirilmesi ile Türkiye'nin Avrupa güvenlik ve savunma kimliği bağlamında da tam üye olarak yer alması yönünde azami çaba gösterecektir. Türkiye ile Topluluk arasında 1995'de yürürlüğe girmesi öngörülen gümrük birliğinin gerçekleşmesi, bu çabalarımızın önemli bir aşamasını oluşturacaktır"*³⁷

görüşlerine yer vermiştir.

O yıl yapılan Avrupa Konseyi toplantısında Türkiye'nin gümrük birliğine üyeliği konusunun gündeme gelmesiyle, taraflar arasında gümrük birliğinin 1995 yılında gerçekleştirilebilmesi için bir çalışma programının kabul edildiği görülmüştür³⁸. Türkiye, varılan uzlaşının ilk uygulamasını 1994 yılından itibaren ithalat rejimi üzerinde gerçekleştirmiştir. Buna göre; Topluluktan ithal edilen sanayi ürünlerine yönelik koruma oranı %19.7'den %12.8'e indirilmiştir³⁹.

³⁵ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 362

³⁶ Milliyet, 18 Mart 1993.

³⁷ <http://www.belgenet.com/hukumet/program/50.html>, (15.11.2010, 13.49).

³⁸ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 363.

³⁹ Cumhuriyet, 18 Şubat 1994.

⁴⁰ Fikret Bila, Phoenix, Ecevit'in Yeniden Doğuşu, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 317.

Ancak ilişkilerin hızlandığı bir dönemde, Kürt kökenli milletvekillerinden oluşan Demokrasi Partisi (DEP) sorunu ortaya çıkmıştır⁴⁰. DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla ortaya çıkan soruna Avrupa Parlamentosu'ndan (AP) tepki gelmiş ve Türkiye kınanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı ise kınamayı sert bir dille yanıtlamış ve Kürt azınlığından ve özerklikten söz eden kararı “önyargılı ve sakat” olarak ifade etmiştir⁴¹. Bu gelişmeler her ne kadar Türkiye'nin gümrük birliğine girişi yönünde bir engel teşkil etmeyecekse de ilerleyen yıllarda ilişkilerin gelişmesi için çözümü öngörülen bir kriter olacaktır.

Avrupa'nın eleştirilerini sert bir şekilde cevaplandırarak Türkiye bu konuyu gümrük birliği üyeliğinden ayrı tutmuş ve birlik üyeliği konusundaki kararlılığını devam ettirmiştir. 1994 Temmuz'unda Yabancı Sermaye Derneği'nde (YASED) konuşan Başbakan Tansu Çiller, 1994 yılının sonuna kadar Avrupa Birliği (AB) ile karşılıklı güven sağlayacak, yatırımlara güvence ve cesaret verecek geçiş dönemi düzenlemeleri konusunda anlaşmaya varmak zorunda olduklarını söylemiştir. Gerçekten de, Avrupa Birliği ile gümrük birliği anlaşmasının imzalanacağı tarih yaklaştıkça hükümetin çalışmaları hızlanmıştır. Çiller, gelişmeleri ele almak üzere Avrupa Birliği üyesi ülkelerin Ankara'daki büyükelçileriyle başbakanlık konutunda toplanmış ve Avrupa'daki bazı ülke liderlerini de telefonla aramıştır⁴². Bu çalışmalarını yürüten Türk Hükümeti'nin diğer bir sorunu da Kıbrıs konusu olmuştur⁴³. Çünkü şubat ayı başında Brüksel'de yapılan AB Dışişleri Bakanları toplantısında, Yunanistan'ın Türkiye'nin gümrük birliğine geçişi üzerindeki vetosunu kaldırması karşılığında, Kıbrıs Rum tarafına AB'ye tam üyelik için müzakere takviminin verilmesi ilişkileri hayli gerginleştirmiştir⁴⁴. Konuyla ilgili açıklama yapan Çiller, Kıbrıs sorununun çözümünde nihai aşama gelmeden, her iki tarafın hakkaniyet kurallarına göre belli bir güvenlik anlayışı içinde bir karara varmadan Kıbrıs'ın AB'ye girmesinin mümkün olmayacağını söylemiş, Kıbrıs'ın girmesinin ancak ve ancak Kıbrıs'ın Güney kesiminin girmesi anlamına geleceğini, bunun da Kıbrıs'ın AB'ye girmesi demek olmayacağını belirtmiştir⁴⁵. Karşılıklı restleşmeler 1995 Temmuz'unda gerçekleşecek Ortaklık Konseyi toplantısından önce uzlaşa ile sonuçlanmıştır⁴⁶. Türkiye adına Dışişleri Bakanı Murat Karayalçın'ın katıldığı görüşmelerde, Yunanistan'ın AB'den aldığı Kıbrıs ödünü karşılığında⁴⁷ Türkiye ile Birlik arasında gümrük birliği kararı 36. dönem Ortaklık Konseyi toplantısında çıkmıştır. Karayalçın imza toplantısından sonra yaptığı konuşmasında;

“Gümrük birliği uygulamalarını belirleyen karar, ortaklığımızın geçiş dönemini sona erdirecektir. Ortaklığımızın geliştirilmesi ile ilgili tavsiye kararı ise Gümrük birliği tamamlanmak üzere diğer alanlarda ilişkilerimizin ilerletilebilmesi için gerekli takvim ve mekanizmaları düzenlemektedir. Sözünü ettiğim iki belge ile birlikte Türkiye ile mali

⁴¹ Zaman, 11 Mart 1994.

⁴² Sabah, 15 Aralık 1994.

⁴³ Kıbrıs sorunu için bkz., Der. Masis Kürkçügil, Kıbrıs, Dün ve Bugün, İthaki Yay., İstanbul, 2003.

⁴⁴ Sabah, 8 Şubat 1995.

⁴⁵ Milliyet, 13 Şubat 1995.

⁴⁶ Faruk Sönmezoglu, İkinci Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yay., İstanbul, 2006, s. 515.

⁴⁷ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 366.

İşbirliğinin yeniden başlatılabilmesine ilişkin Topluluk deklarasyonu, uzun yıllar devam eden bir durgunluktan sonra ortaklığımıza yeni dönemi tekrar açacaktır⁴⁸

demıştır. Görülen o ki Türk tarafı gümrük birliği üyeliğini, AB'ye tam üyeliğin gerçekleşmesi için yardımcı olacak bir unsur olarak değerlendirmiştir.

Bu süreçte Türk tarafı çalışmalarına devam ederek gerekli yasaları hızla çıkarmıştır. Temmuz ayının ilk haftasında Türkiye'ye gelecek olan AB Komisyonu Doğu Avrupa Bölümü Başkanı ve Türkiye Masası Şefi Serge Abou'nun ziyaretinden önce gümrük birliği için şart koşulan fikri ve sınai mülkiyet hakkıyla ilgili düzenlemeleri içeren kanun hükmünde kararname yayımlanmıştır⁴⁹.

6. II. ve III. TANSU ÇİLLER HÜKÜMETLERİ (05.10.1995-06.10.1996)

1995 sonbaharında, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin (SHP), CHP çatısı altında birleşmesi ve genel başkanlığa Deniz Baykal'ın seçilmesi nedeniyle koalisyon bozulmuş, Çiller'in oluşturduğu yeni azınlık hükümeti, 5 Ekim tarihinde güvenoyu alamamıştır. Bunun üzerine 30 Ekim tarihinde DYP ve CHP arasında bir seçim hükümeti kurulmuştur. Geçici hükümetin birlik ile ilişkilerdeki temel düşüncesi gümrük birliği üyeliğinin gerçekleşmesi ve yapılacak seçimlerde bunu bir propaganda aracı olarak kullanması olmuştur. Hükümet programında gümrük birliği üyeliği AB ile bütünleşmek yolunda çok önemli bir nokta olarak görülmüş ve bu tarihi fırsatın kaçırılmaması gereğinin üzerinde durulmuştur⁵⁰.

Programda ifade edilen kararlılığa rağmen, gümrük birliği üyeliği konusunda Avrupa Parlamentosu engeli görünmektedir. Parlamentoda, Türkiye'nin gümrük birliği üyeliğini geciktirme eğiliminin belirmesi üzerine hükümet-sivil her alandan Parlamento üyelerini ikna çabaları başlamıştır. Verilen yoğun uğraşlardan sonra Türkiye için gümrük birliği yolu açılmış, Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komisyonu, Türkiye'nin gümrük birliğine girişini büyük çoğunlukla onaylamıştır⁵¹. Böylece genel kurulda yapılacak oylamanın da sadece sembolik olacağı anlaşılmıştır. Gerçekten, Dış İlişkiler Komisyonunun aldığı kararı Avrupa Parlamentosu'nun da onaylaması ve Türkiye'nin gümrük birliğine girişinin kesinlik kazanması üzerine ülke içerisinde, özellikle de hükümet kanadında bir bayram havası yaşanmıştır⁵². 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren gümrük birliğinin resmen gerçekleşmesi ile birlikte Türkiye, topluluk üyelerinden yaptığı ithalattan alınan gümrük vergileri ile toplu konut fonunu kaldırmıştır. Üçüncü ülkelere uygulanan ortalama koruma oranı da AB normları çerçevesinde % 5.8'e çekilmiştir⁵³.

Bu üyeliğin Türkiye ile Avrupa Birliği'ni daha da yakınlaştırdığı kaçınılmazdır.

⁴⁸ Hürriyet, 7 Mart 1995.

⁴⁹ Sabah, 28 Haziran 1995.

⁵⁰ http://www.genelsecim.org/52_hukumet.htm, (15.11.2010, 14.35).

⁵¹ Sabah, 12 Aralık 1995.

⁵² Cumhuriyet, 15 Aralık 1995.

⁵³ Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 130 (Şubat, 2001), s. 116.

Mal, hizmet, sermaye ve işgücünün serbest dolaşımı üzerine kurulan Avrupa Birliği düşüncesi Türkiye'yi de malların serbest dolaşımı noktasında içine alan bir ortaklık doğurmuştur. Ayrıca Türk hükümetleri açısından AB üyeliği geri dönülmez bir hedef haline alarak cazibesini her geçen gün daha da arttırmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin tam üye olmadan sadece malların serbest dolaşımına yönelik yaptığı ortaklık yıllar boyu sürecek ülke içi tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların en önemlileri, Avrupa'nın Türkiye'den istediğini elde ettiği ve Türkiye'yi tam üye olarak kabule gerek duymayacağı, ülkedeki bazı sektörlerin bu durumdan zarar göreceği ve Türkiye'nin birliğin açık pazarı haline geleceği şeklinde yoğunlaşmıştır. Tüm bu eleştiriler farklı bir çalışma konusu olmakla birlikte birlik üyeliği hükümetler için artık daha büyük bir hedef olarak ortada durmaktadır.

SONUÇ

Türkiye'nin 1959 yılında AET'ye yaptığı üyelik başvurusunun, böylesine uzun ve zorlu bir sürece yol açacağı elbette düşünülemezdi. Öncelikle Yunanistan'dan geri kalmama düşüncesiyle gerçekleşen bu başvuru, Türk Dış Politikası'nın son 50 yıllık döneminde çok büyük ağırlığı olan bir konu doğurmuştur. Önceden planlanmış bir politika olarak değil, dönemsel gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan üyelik hedefi, 1960 askeri müdahalesinden sonra İsmet İnönü öncülüğündeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1963 tarihinde Ankara Antlaşması'nı imzalaması ile hız kazanmıştır. 1960'lı yıllarda ağır aksak ilerleyen ilişkiler, 1970'li yıllarda Türkiye'nin karşılaştığı terör sorunu ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle gündemden düşmüştür. 1980 askeri darbesi, Türkiye ile Avrupa'nın ilişkilerine ciddi ölçüde zarar vermiştir. Türkiye ile ilişkileri askıya alan Avrupa Konseyi, böylelikle Türkiye'nin zaten yeterli olmayan çabalarını iyice yavaşlatmıştır. İlişkilerin normalleşmesi 1983 yılından itibaren genel seçimlerin yapılarak Anavatan Partisi'nin Turgut Özal öncülüğünde iktidar olmasıyla gerçekleşmiştir. Aslında Avrupa Topluluğu'na katılmaya yönelik ilk ciddi politikalar da bu dönemde gelişmiştir. Başbakan Turgut Özal 1985 yılından itibaren AT'ye tam üyelik için başvuru yapılacağını açıklamıştır. Aslında kendisinin de bildiği gibi, Türkiye o dönem için tam üyeliğe henüz hazır değildir. Ancak görülen o ki Turgut Özal bunu, hem iç politika malzemesi, hem de Türkiye için Avrupalılaşma yolunda bir motivasyon aracı olarak kullanmıştır. Özal öncülüğündeki ANAP'ın 1987 yılında tam üyelik için başvurmasının ardından, ilişkiler sürekli artan bir şekilde gelişmiştir. Hükümet ve kamuoyu nezdinde konu bazı dönemlerde bir heyecan dalgasıyla birlikte gündemi meşgul etmiş, bazen de hiç konuşulmamıştır. Aynı şekilde Avrupa Topluluğu da kendinden kaynaklanan gerekçelerle Türkiye'yi diğer üyelerden ayrı tutarak, 1991 yılına kadar tam üyelik başvurusuna cevap dahi vermemiştir. Böyle olmasına rağmen, Türkiye'nin tam üyelik başvurusunun 1960 ve 1970'li yıllara göre, Avrupa'ya entegrasyon konusunun çok daha fazla gündemde kalmasına yol açtığı muhakkaktır. 1980'li yıllardan önceki iktidarlar, programlarında konuya fazla yer vermezken, bu tarihten itibaren Topluluğa üyelik konusuna artan bir önemle sahip çıkmışlardır.

1991 yılı Türkiye'de ANAP iktidarının sekiz yıl sonra sona erdiği bir dönemdir. Doğrular Partisinin birinci, SHP'nin ise üçüncü olduğu seçimler sonrası bir

koalisyon hükümeti kurulmuştur. Tek parti iktidarının avantajlarına sahip olmamakla birlikte, bu hükümet de Avrupa ile bütünleşmeye ANAP Hükümetleri kadar çaba göstermiştir. Ancak ilişkilerin bu dönemde hız kazanması, 1993 yılında Süleyman Demirel'in, vefat eden Turgut Özal'ın yerine Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Başbakanlığa da Tansu Çiller'in gelişiyle yaşanmıştır. 1993 yılından itibaren Türk kamuoyu, 'Gümrük Birliği' ifadesini daha sık duyar olmuştur. Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne, tam üyeliği gerçekleşmeden girme arzusu, aslında birliğe bir çapa atma gayretinden ibarettir. İktidar ekonomik faydasından çok siyasi kazanımlar açısından Gümrük Birliği'nin Türkiye'ye fayda sağlayacağını düşünmüş ve Gümrük Birliği üyeliğinin gerçekleşmesi için başvurmuştur. Türkiye bu hedefine 1996 başında ulaşmıştır.

Avrupa Birliği ile ilişkiler, 1983 yılından itibaren Türkiye'deki her hükümetin programında yer almasına rağmen ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Çıkarların karşılıklı örtüştüğü dönemlerde ilişkiler zirve yapmış, aksi takdirde gündemden düşmüştür. Gerek Avrupa gerekse de Türkiye, üzerine düşen sorumluluğun gereğini tam olarak yerine getiremediği için AB'ye üyelik konusu, daha uzun yıllar kamuoyunu meşgul edecek gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

I. Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet gazetesi.

Hürriyet gazetesi.

Milliyet gazetesi.

Sabah gazetesi.

Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 130 (Şubat, 2001), s. 116.

Türkiye gazetesi.

Zaman gazetesi.

II. Kitap ve Makaleler

Acar, Muhittin, Türkiye-Avrupa Topluluğu İlişkilerinin Hükümet Programlarında ve Kalkınma Planlarında Ele Alınışı, Ankara, 1992.

Akşin, Sina ve Tanör Bülent, vd., Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-1995, Cem Yayınevi.İstanbul, 1995.

Bila, Fikret, Phoenix, Ecevit'in Yeniden Doğuşu, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

Birand, Mehmet Ali, Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Cemal, Hasan, Cumhuriyet'i Çok Sevmiştim: Cumhuriyet Gazetesi'ndeki 'İç Savaşın' Perde Arkası, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Dinan, Desmond (Ed.), Avrupa Birliği Ansiklopedisi, I, II, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Erhan, Çağrı, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası I, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1918-1980, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2002.

- Erhan, Çağrı ve Arat, Tuğrul (2001), "AET'yle İlişkiler", Türk Dış Politikası I, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1918–1980, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2002.
- Karluk, Prof. Dr. S. Rıdvan, Avrupa Birliği ve Türkiye, Beta Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2005.
- Kazgan, Gülten, Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kürkçügil, Masis (Der.), Kıbrıs, Dün ve Bugün, İstanbul, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.
- Saraçoğlu, Tefik, Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortaklığı: Anlaşmalar, Akbank Yayınları, İstanbul, 1992.
- Saybaşılı, Kemal, DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç Yılı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Sönmezoğlu, Faruk, II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

III. İnternet Yayınları

- <http://www.belgenet.com/hukümet/program/50.html>, (15.11.2010, 13.49).
- http://www.genelsecim.org/52_hukümet.htm, (15.11.2010, 14.35).
- <http://www.tbmm.gov.tr/ambar/hp45.htm>, (02.11.2010, 12.24).